

Про Івася-Вдовиченка Коновченка

Марія Пригара

Гуде-гомонить суботнього дня славне місто Черкаси, роїться народом, як бджолами вулик. Наче й ярмарок тільки взавтра, а людей на торговищі — не протовпитись! Хто хліб косив у полі, хто порався в садку чи біля коней — усе покинув, прибіг не оглядаючись. І є чого!

Стоїть на торговищі довбиш*1, скільки сили в руках, калата в бубон, а біля нього, під хрещатою корогвою, красується на коні чорновусий козацький сотник і гука, взявшись у боки:

— Гей, винники, броварники, лазники, гречкосії! Годі вам по винницях горілку курити, по броварнях пиво варити, собою мух годувати, молодецькими плечима сажу витирати! Хто хоче козацької слави зажити, кому турок сала за шкуру залив, ходім з нами воювати! Смерті не бійся, від неї не вбережешся...

Знає, вражий сотник, які слова людям казати! Спалахують очі в парубків, притакують бувалі козаки, котрі ще з весни знали, до чого воно йдеться. Ходили поголоски, що збива полковник корсунський Филоненко охоче військо — іти на турка, десь у Молдову. Отож не один бідний нетяга, що робив до солоного поту в якогось пана чи підпанка, а сам тільки й дожидав походу, щоб чкурнути з наймів світ за очі,— не один такий козак вже припас тайкома куль, ще й пороху і сухарів насушив повну торбу та заховав у соломі, щоб, крий Боже, не вгледів господар.

— Нуте ж, хлопці! — гука сотник.— Хто перший?!

І вже протискується крізь юрбу плечистий козарлюга, б'є дірявою шапкою об землю.

— Пишіть, пане сотнику, Демида Жежерю! Де наше не пропадало!

А за ним слідом товпиться ще п'ятеро таких самих здорованів.

— Пишіть, пане сотнику, й нас! Ми всі одного роду, усі Жежері.

І тут оточив сотника гурт парубків. Попереду заводіяка — Івась Коновченко. Ще й п'ятнадцяти нема Івасеві, а вже вславився на всі Черкаси.

Хто в неділю вигравав конем на торговищі, потовк гончареві горщики й миски? Івась!

Хто мина жінок, дідів — шапки не скидає, "добридень" не каже? Івась, ніхто інший!

Але зараз паливода чемно скинув шапку, уклонивсь як належить:

— Пишіть мене, пане сотнику: Іван Коновченко.

Глянув сотник, примружив око:

— Записати, парубче, недовго. А ти ж у батька спитався?

— Нема в нього батька, пане сотнику! — загукали хлопці.— Тільки мати...

— Удовиченко, значиться, — моргнув бровою сотник.— Е-е, мабуть, діла не буде...

Одинак?

— Одинак...

— Та хто ж таке бачив, щоб мати одинака у військо пустила! Зажди, а кінь козацький у тебе є?

— Нема...

— Бач — нема... Який же з тебе козак? А років скільки?

— Сімнадцять...— збрехав Івась, аж вуха почервоніли.

— Он як! Ну, коли вус під носом почне засіваться — приходь, запишемо. А зараз біжи до матері.

Краще б він рубонув Івася шаблею! Гучний регіт гнався слідом за хлопцем, поки він тікав з торговища, біг, стрибав через чужі перелази, без жалю толочив огудиння на чужих грядках. Перескочив у свій город, вибіг на подвір'я.

— Мамо, де ви?

Але ніхто не озвався в низенькій хаті, що від старості аж мохом припала, увійшла в землю.

Івась шаснув туди-сюди, заглянув у хлів, у клуню.

Нема!

Ніколи їх нема як треба!

— Мамо!

Ні, є. Стоять за ворітьми. Вже чули! Його виглядають!

— Що тобі, сину?

Глянула вдова на сина й злякалася.

Весь побілів, очі блищать, мов у хворого.

— Мамо, я у військо йду! Мені коня козацького треба!

Сплеснула мати руками.

— Ти? У військо?! Схаменися, хлопче! П'ятнадцяти ж немає! Ще й шаблі у руках не тримав.

Аж скинувся Івась:

— Звідки ви, мамо, знаєте?! Отже, тримав, ще й не раз! Дядько Микита вчили... І стріляти вмію — ластівку з рушниць на льоту вцілю!

І не тонкосльоза була Коновчиха, а тут сльози покотилися.

— Ой сину, сину! А матері не шкода?! Кохала... ростила... думала: може, хоч на старість поміч буде, бо усе ж сама та й сама! Оце тобі поміч! Оце діждала!

Та Івасеві зараз нікого не шкода.

— Ой мамо! Ну й чого ви плачете? А батько вдома багацько були? Як не в Крим, то в Туреччину ходили бранців визволяти, як не бусурменів, то ляхів били. По два роки з походів не верталися. А на Січ коли вони втекли, хіба ж не змалечку? Я хоч до зросту дійшов, а вони ще такі були, як вузлик. Чи не ви казали — там і на коня не було кому сідати... І не сушіть собі серця, продавайте воли та купуйте доброго коня. Батько козакували — і я буду!

Від таких синових слів Коновчисі враз висохли сльози.

— Воли продавати?! Та ти, хлопче, чи не блекоти об'ївся?.. Скільки ж то я напрацювалася, доки ту паровицю придбала, а тепер на пустоти твої збуватиму? Коня,

бач, йому закортіло! Віжок тобі добрих, а не коня! Підростеш, тоді й козакуй, а зараз геть мені з очей! Ще й зброю всю поховаю, щоб і не бачив!

І, крутнувшись бурею по дворі, побігла до світлиці, де на стінах висіла козацька й заморська зброя, котру чоловік, батько її й дід попривозили з далеких походів.

Ой мати, мати! Погано ж ти знаєш свого сина! Що запало йому в серце — того не вибити ні лихим, ні ласкавим словом...

Доки сонце зайшло, пересидів Івась у бур'янах; а ледве почув, що рипнули ворота й мати вийшла з двору, прямуючи, мабуть, до церкви,— метнувся до хати.

Зігнала матінка злість! Нема в світлиці на стінах ні самопалів, ні цяцькованих візерунками рогових порохівниць, ні кутих сріблом шабель, ні кривих ятаганів. Лише батьків козацький молот-келеп у кутку валяється. А на дверях у коморі — величезний замок-колодка. Наліг хлопець плечем — тільки зарипіли дебелі дубові дошки. Ударив келепом раз і другий, гахнув спересердя — аж загуло в хаті, розбив колодку.

Не треба й шукати: лежить зброя оберемком на дідівській скрині. Ухопив Іван семип'ядну пищаль, припнув тремтячими руками шаблю до пояса. Постояв, поміркував... Еге, ще не все! Поліз у скриню, витяг ріг з порохом, черес із кулями.

Батькову гостроверху шапку на голову — тепер можна в дорогу!

Як ховався в бур'янах, чув, ішли хлопці, сміялися. Казали — жартував сотник: кому материних неділішніх пампушок шкода — хай пообіда вдома. Шукай тоді пана полковника за десять миль од Черкас: до вечора з військом стоятиме.

Івасеві вдома не обідати — дожене того пана полковника й пішки...

Вибіг пригинцем у город, перескочив перелаз та на дорогу — тільки закуріло за ним!

...Стоїть Коновчиха в церкві, хреститься, б'є поклони, а з голови не йде думка про сина.

У батька вдався, завзятий, але що з того! Батько з коня не злазив, ганяв світами, доки й убили десь у поході... І синкові те саме сниться. До господарства кийком не заженеш: "Нащо я,— каже,— мамо, буду в чоботи пил набивати, руки за плугом каляти? Побачать козаки, будуть пічкуром, гречкосієм взивати..."

— Ой Івасю, Івасю, недобра моя дитино,— шепоче мати гірко.— З чого ж ти хліб їси, як не з того плуга?

І вже не йде на думку молитва; щемить серце, пече, мов жива рана.

Вийшла з церкви, а назустріч сусідка.

— Ой свахо, біжіть хутчій додому! Ваш Івась до козаків утік!

Сполотніла Коновчиха.

— Коли? Хто бачив?

— Мій Ілько бачив. Біг, каже, дорогою і не оглядався. Шабля при боці, самопал за плечима.

Іде Коновчиха на подвір'я та голосить:

— Бодай тебе, сину, мої сльози в дорозі побили! Бодай тебе в тому війську недоля спіткала! Пожалів ти матір... подякував...

Цілу ніч отак ходила, приказувала. Темно в хаті, ледве каганчик на припічку блимає. Моторошно, важко на серці, наче увесь світ почорнів, узявся пусткою.

Правду кажуть, що мати — крива душа: хоч дуже замахнеться, та не боляче вдарить.

Нагадала Коновчиха вранці усе, чого зопалу синові зичила, й сама злякалася:

— Нехай мене, стару, недоля поб'є, а не тебе, моя дитино! Видно, од роду — ні в воду... У батька вдався, батькові й сліди топтатимеш...

Пішла в поле, зайняла паровицю сивих волів, погнала на ярмарок. Зразу й продала, не торгуючись, бо люди, як мухи на мед, налетіли, побачили, що дурничка.

Ще в брата позичила, виблагала — й купила коня вороного, баского, що й гетьманові сісти не сором! Сама засідлала, пістолі батькові в тороки поклала й одіж — шаровари сині, саєтові, червоний жупан і пояс шовковий, запорозький,— нехай син носить!

Мов на те, козак коло двору їхав, нетутешній, звідкілясь аж із Дону. Теж, сказав, Филоненка доганяє. Отих донців здавна на Січі було чимало — не диво, що й цей зараз на війну подався. Зупинила його вдова, ублагала коня Івасеві одвести і три копи грошей оддати, у хустинці зав'язаних.

Узяв козак повід, підморгнув хитрим оком: "Не тужи, мати!" — і помчав, зник у хмарі куряви.

Може ж, таки передасть, десь і за ним стара мати удома плаче...

А Івась у козацькому таборі блукає, ніяк собі ради не дасть. Ніхто на нього й глянути не гляне, й спитати не питає: "А чого тобі, хлопче, треба?"

Вже й ранок настав... Кожен своє діло знає — хто рушницю чистить, хто шаровари латає, а хто вже й снідає в гурті біля вогнища.

Підійшов Іван до гурту, скинув шапку.

— Добридень, панове козаки! Хліб та сіль!

— Їмо, та свій, а ти и так постій! — одмовив русявий козак, набираючи з казана гарячої пшоняної каші.

Хоч і знав Івась, що так годиться відповісти за козацьким звичаєм, та почервонів як жар. Проте нахилився, витяг з-за халяви ложку.

— Е, та він хлопець третій! — моргнув вусом русявий.— Бач, і ложку має. Сідай, козаче, до гурту.

Ох і смачною ж здалась Івасеві польова, придимлена каша: зроду такої не їв! Одне, що дуже зголоднів, а друге, що це ж таки він з козаками снідає! Бач, не відштовхнули, пустили до гурту...

І статечно їсть хлопець, не хапається, останній стромляє ложку в казан, набирає каші потроху — аби не сказали: "Глита, як собака!". Тільки поснідали, побіг, приніс цеберко води, допоміг кашоварові казана помити.

От коли б мати бачила!

А вже табір заворушився. З усіх кінців заспівали сурми, поскакали сотники, гукаючи, щоб сідали коні.

Козаки, що сиділи біля згаслого багаття, пахкаючи люльками, посхоплювались, побігли до коней.

Лише Івась безпорадно стояв серед цього сум'яття і в думці кляв себе на всі заставки, що прибіг піший. Хіба ж повернеться язик просити, щоб хтось позичив коня? Мамієм назвуть, недотепою.

В піхотинці піти?

Ще гірше!

— Гей, хлопче, тебе не Іваном звуть? — гукнув хтось за спиною.

Хлопець здригнувся.

Якийсь козарлюга — сидить на сивому коні, трима вороного за поводи.

— Чуєш, ти, бува, не Іван Коновченко?

Івась кивнув. Йому враз перехопило горло. Він і вгадував, і боявся вгадати.

— Ну, ось тобі гостинець — мати прислала! — простяг Івасеві повід вороного коня, що не хотів стояти на місці, сердито перебирав тонкими ногами й форкав, косуючи наллятим кров'ю оком.

Наче вітром підкинутий, злетів Івась у сідло.

Ой мамо, ой матінко! Чим тобі віддячити?! Від якої ганьби врятувала ти свого сина! Кінь — мов змії! І вві сні такий не присниться.

Донець добув із-за пазухи зав'язану вузликом хустину, пильно глянув на Івася.

— Гроші візьми... Казала передати...

Та Івась лише махнув рукою. Які там гроші! Він і сорочку зараз би з себе скинув, оддав за того коня, якби загадали.

І коли знову заграли сурми й почали козаки шикуватися — він і собі став у лаву, зліва, з самого краю.

Козаки, ніде правди діти, пересміхнулися, але змовчали, не сказали нічого. І сотник, — той самий, що не схотів учора його записати, — проїжджаючи, тільки глянув і відвернувся, хоч Івасеві серце аж підстрибнуло й покотилося кудись, у затерплі від страху п'яти. Отож усе лихо минулося. Чим він тепер не козак! Кінь добрий, зброя справна, в сідлі сидить, мов реп'ях... Чого ще треба?

Ледве тиждень минув у поході, а наче рік! Івась почорнів, схуд, очі запали: мабуть, і мати, побачивши, не пізнала б. З ранку до ночі не злазить з коня, спить на землі, поклавши кулак під голову, їсть житню соломаху з водою. Та дарма... Терпи, козаче, лихо: будеш мед пити!..

Полковник не дуже дає спочивати, веде військо на Тягинь-місто, поспішає — щоб ударити зненацька, розполохом.

Попереду снують розвідники, вистежують, чи нема близько орди, щоб не сповістила до часу турків про наступ. Та хіба вбережешся! Таки ж рознюхала бісова орда, що козаки йдуть. Вранці, восьмого дня, ледве на світ благословилося — на степових могилах спалахнули вогні.

То розвідники давали знак: на табір мчать татари!

Коли б згодом хто спитав, як же воно було, Івась небагато б зміг роз-повісти.

Сказати правду, він і не бачив нічого... Йому й ще трьом хлопцям-молодикам загадали гнати коні до степового байраку.

— Та глядіть, сидіть отам тихо, як миші! — суворо наказував сотник. — Коням морди пообмотуйте джгутами, щоб не іржали. А мурзакі наскочать — одбивайтеся. Хай пугачем хто запугука — ми вдаримо з табору!

— Добре, батьку!

Глухо затупали копита. Щільно збитий табун спустився в байрак, пірнув у високу траву, що хлюпала на ноги росою. А хлопці, порадившись пошепки, повилазили на схил, причаїлися в кущах, щоб усе було чути.

Якийсь час стояла тиша. Лише з табору чути було приглушені голоси, рух, брязкіт. То козаки перекочували вози, ставили їх з чотирьох боків догори дишлями, зв'язували між собою, замотавши ланцюги за колеса.

Потім почулося клацання. "Рушниці рихтують! — вгадав Іван. — Стрільці стали попереду, а позаду козаки заряджають та їм подають. Щоб швидше!"

І тут, у степу, в світанковому тумані озвалося далеке виття. Наче сотні вовків повибігали з байраків і гнали на табір, скаженіючи, бризкаючи піною...

Татари! Все ближче лемент. Вже чути вигуки: "Алла! Алла!" — і посвист стріл: на скаку б'ють з луків бусурмени!

А табір мовчить. Аж у вухах лящить од несамовитого галасу орди, а звідти хоч би стрілили!

Не тямлячи себе, Іван вискочив з байраку — й прикипів до землі.

Вдарили! Раз, другий, третій, і сипонули постріли без упину, відгукнулися луною вдалині, горохом розкотилися по балках та виярках, аж позлітало з галасом в усьому степу сполохане птаство.

От, пробиваючи грім пострілів, вдарили з возів невеличкі польові гармати. "Еге! Збоку хотіли заскочити мурзакі та й трапили, як жаба в жар!" — сам собі шепотів хлопець.

Його трусила пропасниця, руки тремтіли. Кинути б усе, побігти до своїх, на підмогу.

Але враз згадав, що сказав сотник, зітхнув і знову сховався в байраці.

А вже постріли змовкли: орда лементувала все далі й далі. Одбили! Услід зачувся тупіт: козаки поскакали слідом за втікачами. Видно, не всіх коней загнали в байрак: трохи було десть біля табору.

І тут зашелестіла трава під хуткими, квапливими кроками. Хтось біг до байраку — не один, кілька! Не змовляючись, хлопці схопилися за рушниці, та зразу ж і опустили, зачувши знайоме "пугу!".

— Гей, хлопці! — гукали козаки на бігу. — Коні мерщій давайте!

Іван угадав не питаючи: вони теж перейматимуть ординців. Оті буджаки вперті: не одна сотня ще спробує вернутися назад, понишпорити біля табору.

І коли останній вершник зник з очей, він скочив на свого вороного й помчав слідом.

Ой Івасю, Івасю, нерозумний сину! Мабуть, доля тобі ворожила, що погнався ти в

січу наосліп, а смерть тебе минула... Бо нагледів ординців здалека, зрадів та й кинувся їх рубати, гаразд і не роздивився скільки...

...Двох Іван таки поклав, а шестеро його оточили, вибили шаблю з рук, накинули аркан на шию, і бігти б йому за татарським конем у неволю, якби не вдарили ззаду козацькі рушниці.

Під'їхали братчики, тільки головою похитали:

— А тобі ж, вояко, ніхто не казав, що до шаблі ще й голови треба? Ну, матимеш тепер науку!

І щоб краще далася наука взнаки, козак добре потяг Івася нагаєм по спині. Проте обернувся цей бій для вдовиченка не ганьбою.

"Доброго батька син,— гомоніли козаки між собою,— вісьмох не злякався!" А молодики, що не встигли скуштувати січі, поглядали на нього заздрим оком.

Отож і підбадьорився Івась: їде, конем грає. "Не зарікаюсь я,— думає,— бусурменів рубати! Удруге в мене шаблі з рук вже не виб'ють!"

Ось уже й стало козацьке військо в зеленій Дністровій долині під городом Тягинню. Турки тільки того й чекали: заверещали дудки, захрипіли труби, рушили з фортеці яничари, помчала кіннота.

Попереду біжать монахи-дервіші, крутяться дзиґами, моляться, щоб було правовірним щастя-удача.

Майорять на сонці строкаті стяги, блищить кута зброя — в очах рябіє.

Коли це виїхав навпроти козаків здоровило турок на білому огирі, загукав, замахав рукою. Сталевий панцир, важкий щит, сам дебелий, мов скеля,— Вернигора та й годі!

— Ото він, братчики, на герць викликає! — сказав полковник Филоненко, глянувши на своїх.— Ану, хто хоче лицарської слави добути, з бусурменом силою позмагатися?

Наче вогнем опекло вдовиченка. Торкнув коня стременами, низько вклонився полковникові:

— Благословіть, батьку, на герць стати!

Глянув Филоненко, нахмурився:

— Та чи в мене старіших козаків немає, щоб я тебе на герць випустив, хлопче?! Ще в колодочки не вбився, козацького звичаю не знаєш... Повертай назад!

Проте Івась не повертає:

— Хіба ж, батьку, всі старі соколи високо літають, усі старі щуки карасів хапають?! Бува, що мале каченя, а рибку ловить краще, ніж старий качур! Пусту на герць!

Знявся регіт поміж козаками, аж коні затанцювали. Не витримав і полковник, осміхнувся. А зухвальцеві того тільки й треба. Вихопив шаблю й поскакав на турка.

... З багатьма супротивниками змагався в житті могутній лицар-бегадур, а побачив, хто до нього скаче,— отетерів з подиву. Невже у козаків дужчих звитяжців немає, що пустили на герць отаке безвусе хлоп'я?! Чи ж подоба славному лицареві з ним битися?

... Чи подоба, чи ні, а битися треба! Бо мчить молодий козак вороним конем, летить, мов стріла з татарського лука. Наскочив — і здивились коні, кривими струмками замигтіли під сонцем гартовані леза.

Ой турчине, турчине! Рано ж ти величався! Ще ніхто гаразд і придивитися не встиг, а вже впав додолу золочений лицарський щит, а за ним меч — брязнув, зарився в землю. Охнув бегадур і звалився з сідла, заюшившись кров'ю.

Аж застогнали турки від такої ганьби. Махмуд-Алі, окрасо султанського війська! Чи снилось кому, чи гадалось, що втратиш ти лицарську честь, впадеш від руки недоростка?!

А Іван гуляє по полю, себе від щастя не тямить. Ще двох ординців збив із сідла, одного арканом накинув, помчав "язика" перед полковницький намет.

Здивувався полковник, розвів руками.

— Оце забийголова! Оце тобі вдовиченко! Десь ти, материн сину, за плугом ходив та звичаї козацькі збирав, що таке утнув...

Але тут ревнули гармати, захрипіли знову турецькі сурми. Злі як чорти, кинулись бусурмени в січу, щоб змити з себе ганьбу. Та щастя втекло від них. Козаки розгромили і яничарів, і кінноту, прогнали назад у Тягинь.

... Пливе ніч над землею, горять вогні в зеленій долині. Не сплять козаки, згадують недавній бій, гомонять про свою перемогу. А найбільше вдовиченка хвалять: отакого велета звалив! Усьому війську слава.

... Не без того, щоб і чарка з рук до рук не ходила, хоч і не годиться пити в поході.

А Іванові й без горілки хміль у голову вдарив. Не всидить на місці, походжає від гурту до гурту, досхочу наслухатись не може, як його вихваляють. Солодша за мед здалась йому слава: наче й сам підріс, і сили прибуло втрое...

Підійшов до вогнища, кашлянув, простяг руку до чарки, що ходила по колу:

— Ану, братчики, і я вип'ю!

Спершу й не хотіли козаки, а тоді махнули рукою, налляли дерев'яний корець-михайлик!

— Гаразд, хильни, щоб удома не журились!

Хильнув Івась одним духом — і рушив далі, заплітаючи ослабленими ногами, верзякаючи хтозна-що, бо язик насилу повертався в роті.

Коли це назустріч полковник:

— Ти що, синку, п'яний?! Ану, йди хоч до мене в намет та гарнесенько проспися. Гляди... П'ян-козак свого не докаже, тільки славу лицарську втерє.

То хіба ж Іван послухався? І в намет пішов, і спати ліг, а як полковник десь одвihnувся — втік.

Свиснув, гукнув вороного і ну з п'яних очей ганяти по табору, зачіпати, кого стріне! Хто сказав, що він свого не докаже?! Отже, й докаже!

Того конем штовхнув, того стременом у груди вдарив, аж поки не розсердились козаки та не почали лаятись, а дехто зопалу й за нагайку схопився.

Тут розсердився Іван, аж заплакав.

Оце така йому дяка й шана? Ну ж, братчики, пошкодуєте!

Шмагонув коня — і гайда в степ: ніхто й не встиг зупинити.

Пливе місяць уповні, світить на балки й могили. Їде вдовиченко, хитається в сідлі,

шука опівночі турків, на герць викликає.

А турки якраз і наспіли. Чи вони біля табору чатували, чи, може, п'яного і вночі пізнали, тільки вихопились, мов з-під землі, оточили... Ану, приймай герць, молодий гяуре! Побачимо зараз, яка в тебе сила!

Вилетів хміль з голови, та пізно... Зціпив зуби Іван, став одбиватися.

Не олень, прищуливши вуха, тіка од вовка, не сайгак скаче, одбившись од стада. То біжить до козацького табору на світанні вороний кінь, метляє обірваними поводями.

Глянув полковник, жажнувся:

— Ой, лихо,— Коновченків кінь скаче! Мерщій, братчики, їдьмо хлопця шукати. Десь його вже й на світі немає.

Поїхали козаки, знайшли. Лежить удовиченко, насупивши брови, стиска в руці шаблю, а біля нього — троє зарубаних турків.

А мати? А мати ночей не спить, дожидає сина. День у день ходить на високу степову могилу, виглядає — чи не їде військо.

Минув місяць, минув другий, а за третім — діждалася... Летить пісня здалека, гудуть тулумбаси, вертають козаки з походу, їдуть веселі, хваляться щастям: упень розбито турків під Тягинь-містом!

Глянула мати й за серце вхопилася.

— Козаченьки, соколики! А чого ж мого Йвана між вас немає?!

І примовкли козаки, посмутніли. Не словами одказали матері — піснею:

Не плач, мати, не журися,

Бо вже син твій оженився,

Та взяв собі паняночку —

В чистім полі земляночку...

Ой не співайте, братчики, не крайте серця матері! Вже вона знає, що син загинув...
Та козаки співають далі:

Ой упала козацька буйна голова,

Як у полі од вітру трава,

Тільки слава не вмере, не поляже,

Щиру правду по людях розкаже.

*1 Довбиш — козак, що бив у литаври, сповіщаючи про якусь подію.